

ББК 81.411.1-212

УДК 811.161.2'367.627

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ВАЛЕНТНІСТЬ ЧИСЛІВНИКІВ

У статті потрактовано числівники як вторинні невербоцентричні носії валентності, описано валентний потенціал числівникових предикатів кількісної та кількісно-вікової ознак, детально схарактеризовано семантичні й морфологічні репрезентанти предикатної та субстанціальної синтаксем, а також їхній вияв на формально-синтаксичному рівні.

Ключові слова: семантико-синтаксична валентність, правобічна валентність, суб'єкт, предикат, присудок, підмет, керований член речення, називний відмінок, родовий відмінок, давальний відмінок.

У колі активно обговорюваних проблем сучасної теоретико-категорійної граматики новітнього типу чільне місце посіли лінгвістичні концепції, вибудовані на функційних та комунікативних засадах, а також на врахуванні динаміки розвитку мовної системи. Принципова відмінність таких наукових студій від праць із традиційно усталеними поглядами полягає в комплексному описі мовних явищ з окресленням їхнього семантичного, синтаксичного та морфологічного аспектів, у посиленні акцентів на реченневих, частиномовних і грамемних трансформаціях та модифікаціях, актуальних на сьогодні питаннях актантної деривації, функційної еквівалентності тощо. Указаний спектр проблем дозволив лінгвістам-теоретикам визначити нові тенденції у вивченні ряду лексичних і граматичних категорій. Перспективність досліджень функційно зорієнтовано типу полягає також в врахуванні нових властивостей мовних одиниць, їхнього комунікативного, когнітивного та прагматичного потенціалу, тих змін, які відбулися в корпусі української мови останнім часом. У цьому вимірі цікавою постає проблема всебічного між'ярусного опису категорії валентності. У сучасному мовознавстві маємо чимало наукових студій, у яких за об'єкт розгляду обрано валентний потенціал дієслова, здійснено комплексний аналіз валентності з урахуванням її статусу, семантико-граматичної своєрідності й функціонування в різних комунікативних ситуаціях (див. праці І. Р. Вихованця [Вихованець 1988; Вихованець 2004], Г. Гельбіга [Helbig 1985], А. П. Загнітка [Загнітко 1996], Т. Є. Масицької [Масицька 1998] та ін. Більшість концепцій містить різноаспектне трактування вказаної категорійної одиниці на тлі її багатоплощинності та багатовимірності. Основні спектри валентності пов'язують із семантичним, морфологічним, синтаксичним і словотвірним рівнями мови. Такий підхід, без сумніву, перспективний для з'ясування семантико-граматичної сутності аналізованої категорії, її стосунку до частиномовних класів слів.

У сучасному мовознавстві, крім валентності дієслів, предметом дослідження лінгвістичних студій виступає також валентний потенціал прикметників, рідше прислівників [Городенська 2001; Пасічник 2006; Тимкова 2005; Кавера 2008; Кендюшенко 1990]. Валентність числівника зазвичай перебуває поза увагою мовознавців. Принагідно, вирізняючи предикати кількості, вказаної проблеми торкаються І. Р. Вихованець [Вихованець 1988; Вихованець 2004], К. Г. Городенська [Городенська 2002], Н. В. Кавера [Кавера 2008], О. Г. Межов [Межов 2007], Н. М. Попович [Попович 2002]. Усе це дає змогу стверджувати, що тема нашої статті актуальна, оскільки специфіка валентності числівників, її розгляд в аспекті похідності та з урахуванням функційних і комунікативних характеристик ще не були предметом комплексного вивчення. *Мету* студії вбачаємо в системному описі валентного потенціалу числівникових форм, вирізненні семантичних типів предикатів кількості, дослідженні семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних особливостей залежних від числівникових предикатів субстанціальних синтаксем. Досягнення сформульованої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) з урахуванням понять похідності / непохідності розглянути числівникову валентність, надавши їй статусу похідної міжрівневої категорійної одиниці; 2) кваліфікувати числівник як спеціалізований засіб вираження предиката кількості, що має специфічні семантичні різновиди: предикати кількісної ознаки та предикати кількісно-вікової ознаки; 3) описати семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні й морфологічні параметри залежних від них компонентів. Концепція нашої статті побудована на теоретичних засадах функційно-категорійної граматики І. Р. Вихованця та його послідовників.

У сучасній лінгвістиці не викликає заперечення той факт, що найрелевантнішим виступає чотириєдиний критерій виділення частин мови (семантичні ознаки, синтаксична роль, морфологічні показники та дериваційні особливості). З урахуванням цих параметрів числівник включають до складу іменних лексико-граматичних класів слів. З-поміж останніх його вирізняють як частину мови із загальнокатегорійною семантикою кількості та специфічною квантитативною функцією. Як слушно наголошує І. Р. Вихованець, «призначення числівників виявляється насамперед у передаванні супровідного предикатного (кількісного) значення» [Вихованець 2004: 155]. Варто зауважити, що семантичний критерій поряд із синтаксичним та морфологічним становить домінанту, оскільки «... морфологічні категорії роду, числа і відмінка у числівникові або нейтралізовано, або модифіковано. Якоюсь мірою трансформовано чи знебарвлено також його синтаксичні особливості» [Вихованець 2004: 152]. Таке твердження ґрунтується насамперед на відсутності в числівників виразно виявленої синтаксичної функції, абсолютно відмінної від інших частин мови. Зазвичай аналізовані компоненти як носії квантитативної семантики

перебувають у первинній для них присубстантивній позиції, модифікуючи іменникове значення множини, „надаючи йому точної кількісної окресленості” [Вихованець 2004: 152]. Разом з іменниками числівники становлять функційно-семантичну єдність, що виступає у власне іменниковій сфері підмета або керованого члена речення, пор.: *Ішли в тому сутінку два їжаки...* (В. О. Шевчук) і *...два сні вона побачила сьогодні...* (В. О. Шевчук). Менш поширена їхня атрибутивна роль: *...а поряд з ним, на другій тичці, майоріла золотиста корогва із зображенням змія-дракона з трьома головами* (В. Малик).

Крім первинного функціонування, числівникові форми засвідчені як вторинні репрезентанти предикативної сфери. Реченнєві побудови з аналізованими компонентами виступають синтаксичними еквівалентами дієслова, відображаючи явище міжчастиномовної транспозиції й у такий спосіб увиразнюючи свою похідність. На ґрунті функційних характеристик розглянемо структури вказаного типу. На думку В. Г. Адмони, „для граматичних явищ як однієї з найважливіших ознак характерна багатомірність. Це означає, що тому самому граматичному явищу зазвичай властиві такі ознаки, які лежать у різних площинах, ... тобто належать до різних вимірів” [Адмони 1964: 35]. Урахування різних вимірів дає змогу аналізувати предикатні компоненти, виражені числівниками, у стосунку до трьох мовних рівнів: семантичного, морфологічного й синтаксичного. У лінгвістичній літературі своєрідну семантичну типологію предикатів кількості запропонувала Н. М. Попович. Беручи до уваги числівникові та нечислівникові морфологічні репрезентанти, вона виокремила шість основних різновидів указаних компонентів на позначення: 1) власне-кількості (точно означеної кількості); 2) неозначеної кількості; 3) приблизної кількості; 4) розподільної кількості; 5) кількості-відношення; 6) динамічно-кількісної ознаки [Попович 2002: 4-5]. Певною мірою близька до поданої класифікація предикатів кількісної ознаки, запропонована Н. В. Каверою. Поклавши в основу характер та спосіб вираження кількості, дослідниця виділила чотири значеннєві групи аналізованих одиниць: 1) предикати означеної кількості; 2) предикати неозначеної кількості; 3) предикати приблизної кількості; 4) предикати розподільної кількості. У межах першої групи Н. В. Кавера вирізнила три підгрупи ознакових слів (предикати власне-кількості, предикати збірної (сукупної) кількості, предикати кількості частин від цілого), які корелюють із семантичними розрядами числівників. Крім того, автор подає детальну диференціацію предикатів другого типу, які об'єднано в п'ять підгруп [Кавера 2008: 14-15]. Специфіка класифікацій обох дослідниць полягає в тому, що вони взяли до уваги широкий спектр морфологічних засобів вираження – поряд із числівниками проаналізовано інші частиномовні класи слів, а також фразеологізми та порівняльні звороти. У нашій студії ми маємо на меті здійснити опис предикатів кількості, засобом експлікації яких виступають

лише числівники. За значенневими параметрами в межах указанного типу предикатних синтаксем вважаємо за доцільне вирізнити предикати кількісної ознаки та предикати кількісно-вікової ознаки, які займають особливе місце в граматичній системі невербоцентричних носіїв валентності. Морфологічними репрезентантами компонентів першого типу можуть виступати всі семантичні розряди числівників: власне-кількісні, збірні, дробові, неозначено-кількісні, наприклад: ...*Хабіджа з'явилася не сама, їх було дві* (М. Вінграновський); *Їх було небагато – всього кількасот...* (М. Вінграновський); *Що він їм розкаже? Як із сімнадцяти їх залишилось п'ятеро?* (О. Гончар). На позначення предикатних синтаксем кількісно-вікової ознаки функціонують переважно власне-кількісні числівникові форми: ...*найстаршій дівчинці – дванадцять...* (Ю. Мушкетик). Предикати кількісної та кількісно-вікової ознак вказують на чітко визначену, приблизну або недиференційовану кількість, наприклад: *Мені було тоді шістнадцять років* (Ю. Яновський); *Років йому було за п'ятдесят* (Ю. Яновський); *Було їх немало* (Д. Міщенко).

Обидва типи ознакових слів на формально-синтаксичному рівні корелюють зі складеним іменним присудком з числівниковою основною частиною, «який називають числівниковим різновидом іменного складеного присудка» [Городенська 2010: 99-100]. Аналізовані мовні одиниці зі значенням квантитативності, перебуваючи в ролі присудка, набувають дієслівних категорій часу, способу, а також виду, що виражено в них аналітично: за допомогою аналітичної морфеми-зв'язки *бути* або аналітичних напівморфем типу *ставати/стати*: *Було їх восьмеро* (Ю. Мушкетик); ...*їх четверо: троє в чорних сурдутах, посередині – священик у сутані* (Р. Іванчук); ...*стане їх зразу тисяч із десять* (М. Вінграновський). Це дає змогу кваліфікувати їх як функційні еквіваленти дієслова. У межах числівникових предикатів кількісної ознаки К. Г. Городенська виділяє на ще один різновид цих синтаксем – компоненти зі «зв'язковими елементами, серед яких дієслівні невластне-зв'язки *становити, дорівнювати, налічувати, нараховувати, сягати / сягнути* та ін.), та числівниково-іменниковою сполукою в ролі складеного присудка, пор.: *Борг становить п'ять тисяч гривень; Вартість сировини дорівнює 1 000 гривень; Стадо налічує 100 голів; Витрати сягнули 2 мільйони доларів США*» [Городенська 2010: 100]. Дослідниця наголошує на семантичній неелементарності таких синтаксичних одиниць.

Подібну будову мають присудки та головні компоненти односкладних речень, співвідносні з присудками, які на семантико-синтаксичному рівні корелюють із предикатами кількісно-вікової ознаки. Вони вказують на вікову характеристику особи чи предмета й подібно до ознакових слів попередньої групи становлять таку сполуку: зв'язка *бути* (напівзв'язки *виповнитися, мати, минути*) + числівник + іменник *рік* у потрібній відмінковій

формі, наприклад: *Іванові-Владиславові було на той час дванадцять років* (П. Загребельний); *(Батько) ...загинув, коли Іванові не виповнилося й десяти років* (Ю. Мушкетик); *У 1900 році їй виповнилось 36 років* (Р. Горак); *Киляні тоді сповнилось дванадцять років* (Ю. Мушкетик); *Гаврило-Радомир ... мав лише дванадцять років* (П. Загребельний); *...ця річ має понад тисячу років* (П. Загребельний). У деяких контекстах внаслідок великої семантичної самодостатності предиката іменниковий компонент *рік* зазнає імпліцитного вираження. Пор.: *Йому всього лише яких-небудь п'ятдесят років* (М. Вінграновський) і *...його батькові було шістдесят сім...* (М. Вінграновський); *...вісімнадцять йому якраз в Пилипівку вже було* (М. Вінграновський).

Предикати кількісної та кількісно-вікової ознаки структурують двокомпонентні синтаксичні побудови. Розглядаючи вказаний тип структур на тлі семантико-синтаксичного рівня, Г. О. Золотова включила їх до групи квантитативних конструкцій [Золотова 1982: 35]. Обидва типи ознакових мовних одиниць вимагають обмеженої кількості залежних субстанціальних синтаксем, а саме суб'єкта, який перебуває в лівобічній позиції. Відповідно до семантичного типу ознакового слова вирізняємо суб'єкт кількісної ознаки та суб'єкт кількісно-вікової ознаки, наприклад: *Всього в Острозі воріт двоє* (М. Вінграновський); *...дівчат було четверо...* (М. Вінграновський); *Пастухів було п'ятеро...* (Ю. Мушкетик); *Синові – дев'ятнадцять*. Аналізованим предикативно вживаним числівникам надають статусу одновалентних, наприклад: *А качок було дев'ять!* (М. Вінграновський); *Мені сорок сім* (М. Вінграновський). На двокомпонентність такого типу синтаксичних одиниць вказують Г. О. Золотова [Золотова 1982: 133], І. Р. Вихованець [Вихованець 2004: 182], О. Г. Межов [Межов 2007: 66] та ін.

Морфологічний вияв субстанціальної синтаксеми кількісної ознаки пов'язаний із грамою родового відмінка. Перебуваючи в лівобічній валентній позиції, український генітив позначає людей, тварин, рослини, предмети тощо, наприклад: *Народу, без ярмаркових, тисяч зо дві, зо три* (М. Вінграновський); *...слов'ян серед них налічувалось вісім тисяч* (Д. Міщенко); *...чому ковили так мало?* (М. Вінграновський); *...було їх* (шабель – Н. К.) *штук сто, не менше* (М. Вінграновський); *...їх* (хмарок – Н. К.) *було дві* (М. Вінграновський). У сучасному мовознавстві склалося два погляди на трактування статусу залежного від кількісних предикатів родового відмінка. Традиційно його вважають керованим членом речення, або додатком. Останнім часом, услід за І. Р. Вихованцем, окремі дослідники потрактовують залежний від числівника родовий відмінок як підмет із нетиповою формою вираження, пов'язаний з присудком предикативним зв'язком, формою координації [Вихованець 1992: 111; Попович 2002: 7]. Двоскладними на формально-синтаксичному рівні виступають також конструкції з присудком, що, крім зв'язки, містить

числівниково-іменникову сполуку, однак від попередніх такі побудови відрізняють іншою формою вираження суб'єкта – номінативом, наприклад: *Таляр на той час дорівнював приблизно трьом золотим* (Р. Іваничук); *Ескадра миколаївських псевдоматросів нараховувала всього кілька шаланд та каюків...* (Ю. Яновський); *Корпорація стамбульських жебраків ... налічувала понад сім тисяч чоловік* (П. Загребельний); *...з'єднане руське **військо** ... налічувало понад двадцять тисяч воїв* (В. Малик).

Статус периферійності мають предикати кількісної ознаки, у валентній рамці яких перебувають субстанціальні синтаксеми, що містять супровідне локативне значення, а отже, засвідчують семантичне ускладнення. Такий компонент деякою мірою тяжіє до детермінантної сфери. Наприклад: *До Голованівська було тридцять кілометрів...* (М. Вінграновський).

До неспеціалізованих засобів вираження суб'єктної синтаксеми також належать вторинні субстантиви, що увиразнюють семантичне ускладнення суб'єкта кількісної ознаки й відповідно всієї реченнєвої побудови. За такого функціонування субстанціальна синтаксема як компонент предметної семантики репрезентує згорнуте семантично елементарне речення й потрапляє у відкриту предикатом кількості суб'єктну позицію. Семантично ускладнена синтаксема, подібно до власне суб'єкта кількісної ознаки, також представлена формою родового відмінка, який на формально-синтаксичному рівні корелює з підметовою позицією. Проте релевантна ознака похідного підмета полягає в тому, що він представлений відпредикатним іменником, який виник унаслідок перетворення дієслівного предиката базового речення. Дериваційні властивості цього компонента зумовили нейтралізацію визначальних граматичних категорій дієслова та набуття категорійних характеристик власне іменників, наприклад: *Вибухів було два*.

До переліку морфологічних засобів вираження суб'єкта кількості належать сполуки, що на формально-синтаксичному рівні корелюють зі складеним підметом, наприклад: *...їх з малечю майже сто* (М. Вінграновський).

Окремий тип становлять речення з предикатами кількісної ознаки, які також сформовано внаслідок об'єднання в одну просту ускладнену структуру кількох вихідних конструкцій. Такі синтаксичні одиниці семантично складні за стосунком до позначуваної ситуації, але на рівні формально-граматичної структури для них характерна монопредикативність, наприклад: *У Булими Куцевича души із п'ятсот жовнірів* (М. Вінграновський) ← *Булима Куцевич має жовнірів + Жовнірів души із п'ятсот;* *У Станіславського команда з орендарів – триста* (М. Вінграновський) ← *Станіславський має команду з орендарів + Команда з орендарів – триста.*

Спільна особливість, що споріднює предикати кількісної та кількісно-вікової ознаки, – наявність лівобічної суб'єктної синтаксеми. Проте в реченневих побудовах із предикатами другого типу суб'єкт репрезентовано не генітивом, а зазвичай дативом, який на формально-синтаксичному рівні виступає керованим членом речення, наприклад: ...**вам** тридцять п'ять років... (М. Вінграновський); Було **мені** тоді, дев'ятого травня сорок п'ятого року, вісім з половиною років, ще й два дні (М. Вінграновський); **Дідові** було п'ятдесят (М. Вінграновський). На відміну від конструкцій із предикатами кількісної ознаки, які належать до сфери двоскладних із нетиповою формою вираження підмета – родовим відмінком, синтаксичні одиниці із суб'єктом, позначеним дативом, корелюють з односкладними безособовими структурами. Крім того, предикати кількісно-вікової ознаки можуть структурувати й двоскладні з формально-синтаксичного боку речення з підметом-номінативом. Із семантико-синтаксичного боку такі конструкції неелементарні, що підкреслює форма вираження предиката. У ролі суб'єктної синтаксеми засвідчені як назви істот, так і неістоти, наприклад: **Орлику** півтора місяця... (М. Вінграновський); (**Селім**) мав лише п'ять років (П. Загребельний); Раз так, то **Софії** – дев'ятсот п'ятдесят років (П. Загребельний); ...**держави** їхня налічує вже кількисот літ... (П. Загребельний)

Отже, у сучасній українській мові числівникова валентність має похідний характер, оскільки лексеми з кількісним значенням набувають її лише внаслідок синтаксичного переходу до сфери дієслова. За такого функціонування числівники формують два типи одновалентних предикатів: предикати кількісної ознаки та предикати кількісно-вікової ознаки. Суб'єктний компонент зазвичай репрезентують грамеми родового (у реченнях із предикатами кількісної ознаки) та давального (у реченнях із предикатами кількісно-вікової ознаки) відмінків.

Література

Адмони 1964: Адмони В. Г. Основы теории грамматики [Текст] / В. Г. Адмони. – М., Л. : Наука, 1964. – 105 с.

Вихованець 1988: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.

Вихованець 1992: Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.

Вихованець 2004: Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови [Текст] / І. Вихованець, К. Городенська ; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. – К. : Університетське вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.

Городенська 2001: Городенська К. Реченнєвотвірний потенціал предикатів якості [Текст] / Катерина Городенська // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 7 / Укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – С. 27–31.

Городенська 2002: Городенська К. Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості [Текст] / К. Г. Городенська // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки . – Луцьк : Вежа, 2002. – № 5. – С. 23-26.

Городенська 2010: Городенська К. Г. Кореляція синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові [Текст] / К. Г. Городенська // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики : [зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця] / Укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2010. – С. 89-105.

Загнітко 1996: Загнітко А. П. Теоретична граMATика української мови. Морфологія [Текст] : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.

Золотова 1982: Золотова Г. О. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса [Текст] / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 368 с.

Кавера 2008: Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 2008. – 24 с.

Кендюшенко 2007: Кендюшенко А. Г. Про семантичну структуру речень з предикативними прислівниками [Текст] / А. Г. Кендюшенко // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 50–54.

Масицька 1998: Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності [Текст] : [монографія] / Т. Є. Масицька. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 204 с.

Межов 2007: Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення [Текст] : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 184 с.

Пасічник 2006: Пасічник І. А. Категорія валентності предикативних прикметників [Текст] : [монографія]. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 184 с.

Попович 2002: Попович Н. М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові : автореф. дис. канд. філол. н. – К., 2002. – 19 с.

Тимкова 2005: Тимкова В. А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові [Текст] : [монографія] В. А. Тимкова. – К. : Кондор, 2005. – 134 с.

Helbig 1985: Helbig G. Valenz und Kommunikation [Text] / G. Helbig // Deutsch als Fremdsprache. – 1985. – Н. 3. – S/ 153-156.

Костусьяк Наталия

Семантико-синтаксическая валентность имен числительных

В статье истолкованы числительные как вторичные невербоцентричные носители валентности, осуществляется описание валентного потенциала предикатов количественного и количественно-возрастного признаков, подробно описываются семантические и морфологические репрезентанты предикатной и субстанциальной синтаксем, а также их проявление на формально-синтаксическом уровне.

Ключевые слова: семантико-синтаксическая валентность, правосторонняя валентность, субъект, предикат, сказуемое, подлежащее, управляемый член предложения, именительный падеж, родительный падеж, дательный падеж.

Kostusyak Nataliya

Semantic-syntactical Valence of the Numerals

In the article the numerals as the second valence bearer are explained, the description of the valence potential of the numeral predicatives of the quantitative and age features is outlined, semantic and morphological representatives of the predicative and substantial unit and also their influence on the formally syntactical level are characterized.

Key words: semantic-syntactical valence, right-sided valence, agent, predicate, subject, controlled part of the sentence, nominative case, genitive case, dative case.